

TREI ALTARE INEDITE DE LA TROPAEUM TRAIANI*

DE

AL. BARNEA

În campania de săpături arheologice efectuată în 1968 la Adamclisi, în cetatea *Tropaeum Traiani*, s-a descoperit, în sectorul din partea de est a cetății, imediat la nord de intrarea pe poarta de răsărit, un grup de trei altare. Acestea au fost refolosite, presupunem, ca stâlpi de portic lângă intrarea în turnul nordic al porții pentru clădirea din secolele V—VI, în curs de degajare, aflată la circa 2 m spre nord. Cele trei altare sînt așezate în picioare, aproape în linie dreaptă, perpendicular față de zidul de incintă al cetății și la o distanță de respectiv 4,70, 6,90 și 9,05 m de acesta (fig. 1 și 2). Altarul mai apropiat și cel mai depărtat sînt în stare de conservare mai proastă, primul fiind tăiat aproximativ la jumătate, nemaipurtînd decît ultima parte a inscripției, iar celălalt, cu jumătatea superioară spartă și, ca și în primul caz, nerecuperată, păstrează urmele unei inscripții latine.

Singurul altar rămas întreg este cel din mijloc, care, așezat cu baza în sus, păstrează într-o stare de conservare mediocră inscripția de care ne vom ocupa cu precădere în cele ce urmează. Trebuie amintit că acest altar, împreună cu cel mai apropiat de zidul cetății, este orientat cu fața spre sud, adică spre strada principală, iar cel dinspre vest cu fața spre nord.

Ultimele două au baza la $-2,20$ m și $-1,80$ m, iar primul la $-1,60$ m față de suprafața terenului actual, care este în pantă. În ordine față de zidul cetății le vom numerota 1, 2 și 3. Altarul nr. 1 este așezat pe teren solid cu circa 0,30 m mai sus decît 2 și 3. Acestea din urmă au baza la același nivel, care corespunde cu acela al suprafeței străzii principale, dar, după cît s-a putut constata stratigrafic, sînt îngropate sub nivelul aparținînd secolelor V—VI e.n. După cum s-a observat din secțiunea efectuată perpendicular pe S 1, între altarele 1 și 2, precum și din malul secțiunii în care acestea au fost găsite, pămîntul galben este tăiat imediat în spatele altarelor 2 și 3 (adică spre nord), în pantă cu o înclinație de circa 45° , urcînd la peste 0,30 m, dovadă că aceste două altare au fost îngropate la

*Articolul de față este o reluare a comunicării prezentate în cadrul Secției orînduirii sclavagiste a Institutului de arheologie, în ziua de 20, I, 1969.

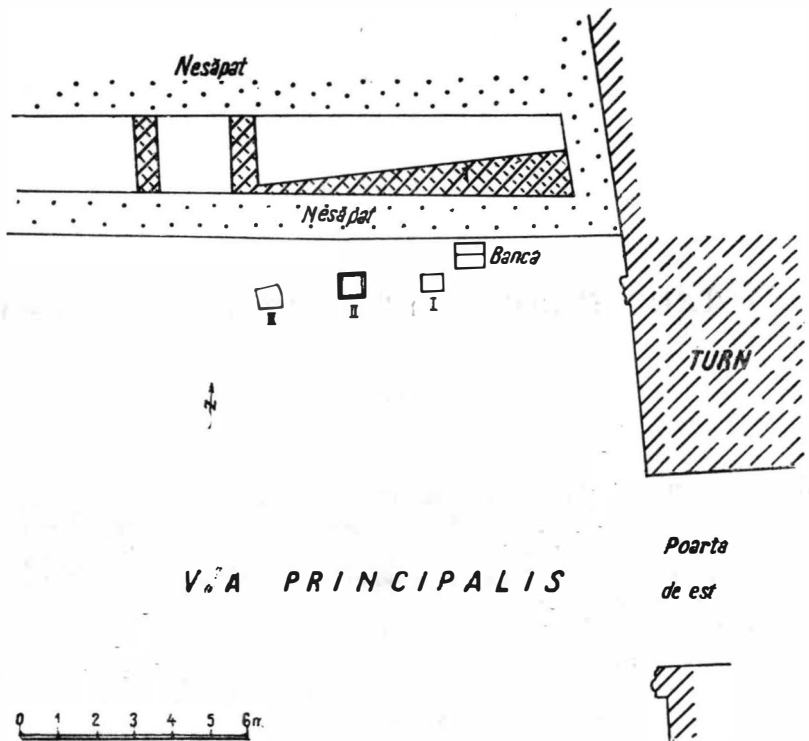

Fig. 1. — *Tropaeum Traiani*. Sectorul porții de est cu cele trei altare *in situ*.

Fig. 2. — Cele trei altare *in situ*.

bază încă din momentul refolosirii lor. (De observat că altarul 3 a fost întors de noi, pe loc, cu fața de la N la S, spre a-i putea studia inscripția). Le vom prezenta, în cele ce urmează, pe fiecare, mai întâi pe cele cu inscripții latine.

Altarul nr. 1 din calcar albicios, cochilifer, de calitate destul de bună, îngrijit fasonat, tăiat la circa jumătate, nemaipăstrând decât jumătatea inferioară cu ultima parte a inscripției.

Dimensiuni: înălțimea 0,70 m; soclul 0,59/0,40 m; înălțimea soclului 0,30 m; secțiunea părții superioare 0,48/0,34 m; dimensiunile literelor 0,03—0,07 m. Inscripția: EX VOTO PO/SVI (fig. 3).

După caracterul literelor și calitatea bună a inscripției în general, altarul este databil în secolul al II-lea e.n. Conform conținutului, avem de-a face cu un altar votiv. Nu putem spune mai mult din lipsa altor elemente.

Altarul nr. 3 din calcar alb-gălbui, cochilifer, sfărâmicios, de calitate inferioară și în stare precară de conservare, cu partea superioară spartă și nerecuperată, ca și în primul caz.

Dimensiuni: înălțimea 1 m; soclul 0,60/0,57 m; înălțimea soclului 0,30 m; secțiunea feței superioare 0,54/0,43 m, dimensiunile literelor, circa 0,06 m (fig. 4).

Literele sînt neregulate și defectuos săpate sau mai curînd incizate; rîndurile nu păstrează vreo simetrie, ci caută să evite neregularitățile pietrei; începutul inscripției lipsește.

Data fiind starea în care se află inscripția, înjumătățită și prost conservată, nu-i putem determina cu certitudine destinația. Între două ipoteze, — și anume dacă ne aflăm în fața unui altar votiv sau a unui funerar —, înclinăm spre cea dintîi. Excludem de la început eventualitatea interpretării literelor HES din rîndul 2 drept *hic est situs*, deoarece așezarea lor ni s-ar părea nepotrivită în economia inscripției. Rîndul 2 reprezintă mai degrabă un nume cu rezonanță nelatină, care s-ar termina cu -OPITHES sau -ORITHES, deși hasta din dreapta verticalei presupusului T ne încurcă. În rîndul 4, din nou s-ar părea că un semn, anume prima literă, aparent un θ , întîlnit în inscripțiile latine cu semnificația *obit* sau *obitus*, ne-ar îndemna să ne întoarcem la a doua ipoteză enunțată mai sus. Dar orizontala ce face din O un θ e înșelătoare și nu pare săpată special. Cu atît mai mult cu cît îi urmează S și la o oarecare distanță I, ceea ce ne duce la interpretarea [P] OS[V]I, în care P și V lipsesc. Cert rămîne grupul de litere VET, prescurtarea lui *veteranus*. Conținutul acestui din urmă rînd pledează pentru ipoteza că altarul ar putea fi votiv. În sfîrșit, în ultimul rînd, nimic nu ne îndreptățește să interpretăm ultimele trei litere (CMV) drept prescurtarea lui *clarissimae memoriae vir*, nefiind siguri de antepenultima literă. De asemenea, nu putem să comunicăm decât ca o tentație neajutorată eventuala lectură *monumentum* sau *monomentom* din rîndurile 3 și 5. În concluzie, ne oprim la părerea că inscripția de față, a cărei interpretare rămîne deschisă, este votivă. După aspectul general al altarului și al inscripției, datarea ei implică o perioadă mai largă, în jurul mijlocului secolului al III-lea e.n. Ca și celelalte două, inscripția a fost adusă din alt loc, din afara cetății probabil, la o dată ce ține de ultimele mari lucrări de construcție din cetatea Tropæum.

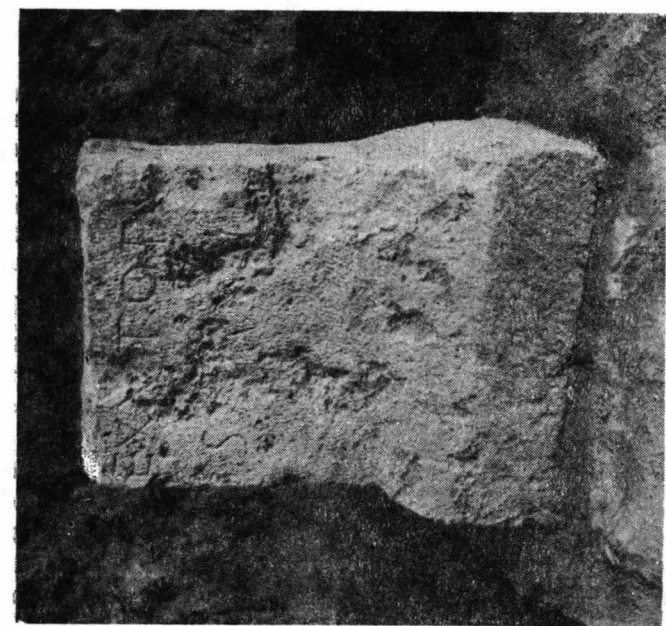

Fig. 3. — Altarul nr. 1.

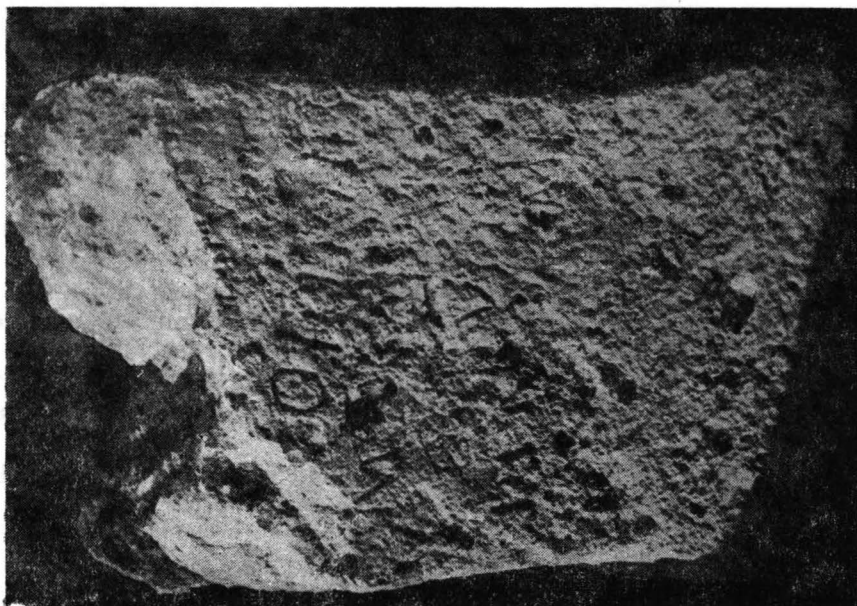

Fig. 4. — Altarul nr. 3.

Altarul votiv din mijloc (nr. 2) este tăiat în calcar gălbui cochilifer, de calitate inferioară, datorită mărimii cochiliilor. Dedesubt, în centrul soclului, se află o ieșitură cilindrică avînd diametrul 0,35 m și înălțimea de circa 3 cm, servind la fixarea altarului într-o temelie de piatră. Neputînd mișca deocamdată altarul din loc, nu cunoaștem încă aspectul suprafeței sale superioare.

Dimensiuni : înălțimea 1,62 m ; dimensiunile cornișei 0,63/0,60 m ; înălțimea cornișei 0,31 m ; înălțimea corpului dintre cornișă și soclu 1 m ; secțiunea corpului 0,54/0,50 m ; înălțimea soclului 0,28 m ; înălțimea literelor 3,5—5 cm. Literele se pot înscrie, prin dimensiunile lor, destul de bine echilibrate, în cercuri și pătrate (fig. 5 și 6).

Inscripția începe imediat sub fronton și se întinde pe circa 0,54 m înălțime, avînd în total 18 litere (un rînd), iar în medie cîte 13—14 litere fiecare. Începînd cu rîndul al șaselea, șirurile se înclină în jos în partea dreaptă, datorită unei intercalări între rîndurile 5 și 6 la capătul din dreapta, intercalare martelată o dată cu a doua jumătate din rîndul 5 și prima jumătate din rîndul 6, unde figurau numele împăraților. La 3,5 cm sub inscripție, la mijloc, este săpat un semn care la prima vedere seamănă cu o săgeată cu virful în jos, lungă de 6 cm, cu aripile în unghi drept de cîte 3—4 cm. Virful așa-zisei săgeți se oprește într-o perforație circulară adîncă de 1 cm și cu diametrul neregulat de circa 3,5 cm, ale cărei dimensiuni ne împiedică să o punem pe seama unei cochilii. Iată inscripția :

Ἀγαθῆ τύχη

Δι' Ὀμβρίμου ὑπέ-

ρ σωτηρίας καὶ νεί-

κης τῶν κυρίων αὐτο-

5. κρατόρων > [Μαξιμίνου // σεβ(αστοῦ)]//

καὶ Μαξι[μ]ο[υ] > Κα(ίσαρος) Πρω-

τογένης μαγίστρατος

ἀνέθηκα τὸ ἱερὸν

ἐκ τῶν ἰδίων

Adică : „Noroc bun ! lui Zeus Ombrimos, pentru salvarea și victoria domnilor împărați [Maximinus Augustus și Maximus] Caesar, Protogenes magistratul am ridicat lăcașul din mijloace proprii”.

În rîndul 1, iota adscris din τύχη lipsește ; r. 2 : μ și ω sînt rotunjite ; iota adscris din Ὀμβρίμου lipsește ; ε este semicircular ; r. 3 : sigma semicircular ; ligatura τηρ ; ει—iotacism ; r. 4 : ligatura ης, din care cauză, ς unghiular ; ligatura νκ ; aparent, (neclar), ligatura αυ (?) ; cînd spațiul o cere, omicron este mai mic decît celelalte litere ; r. 5 : ligatura ατ ; r. 5—6 : între frunzulițele ajunse niște simple triunghiuri cu latura de circa 1,5 cm, există un spațiu martelat în care, cu greu se disting, în rîndul 6, un μ și un ο. Spațiul martelat măsoară aproximativ 14—15 litere. Între r. 5 și 6, la sfîrșit, se află un spațiu în care se văd, neclar, urme de litere de dimensiuni mai mici, introduse probabil după ce rîndul 6 fusese început ; r. 7 : ligatura νης, din care cauză sigma este unghiular. Ultimul τ din μαγίστρατος, la întretăierea celor două haste, e întrerupt din pricina scobiturii lăsate de o cochilie ; r. 8 : ligatura νε, din care motiv epsilon este săpat drept ; ligatura ηκ.

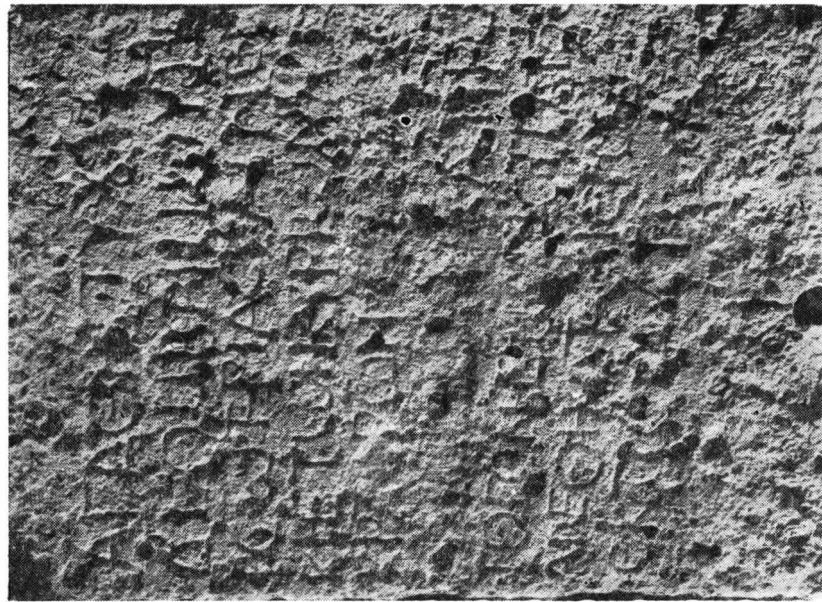

Fig. 5. — Inscriptia altarului nr. 2.

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
 ΔΙ ΟΥΒΡΙΩΝ ΥΠΕ
 ΡΕΩ ΗΡΙΑΚΑΙ ΝΕΙ
 ΚΗΤΩΚΥΡΙΑΝΑΪΟ
 ΚΡΑΘΡΩΝ

ΙΟ ΚΑ ΠΡΩ
 ΤΟ ΓΕΝΗΛΑΓΙΣΤΡΑΙΟΣ
 ΑΝΕΘΗΚΑΤ ΟΙ ΕΡΟ Η
 ΕΚΤΩΝΙ ΔΙΩΝ

Fig. 6. — Inscriptia altarului nr. 2 (desen).

Formele literelor, în special σ și ϵ lunar și μ rotunjit ne îndreaptă spre prima jumătate a secolului al III-lea e.n., cu atât mai mult cu cât o inscripție de la Histria, care se referă la același zeu, este datată cam în aceeași perioadă de timp¹. Numele martelate ale împăraților sînt încadrate — așa cum am mai spus — între frunzulițe triunghiulare — *hederae distinguentes* —, cu latura de 1,5 cm, așezate în dreptul mijlocului literelor. Fiind vorba de împărați și nu de unul singur ($\alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\rho\alpha\tau\acute{o}\rho\epsilon\omega\nu$), iar spațiul martelat care cuprinde numele neacceptînd un număr prea mare de litere, — deci de nume și titluri, — ne putem gândi la o singură posibilitate mai plauzibilă pentru completarea lui: ... $\alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\rho\alpha\tau\acute{o}\rho\epsilon\omega\nu$ ▷ [Μαξιμου // σεβ(αστου) // και Μαξι[μο]υ ▷ Κα(ισαρος)... unde $\mu\omicron$ din Μαξιμου sînt literele cunoscute, iar pe σεβ îl vedem intercalat între rîndurile 5 și 6, în care loc nu numai că rămîne spațiu disponibil, dar se observă, cu mare greutate, urma unui Σ deasupra lui Π, celelalte două litere nemaidistingîndu-se în calcarul cochilifer. Titulatura și aureola de expresii folosite în jurul numelor imperiale nu sînt mult deosebite, aici, de formulele cunoscute pentru o perioadă mai largă de timp.

În schimb, în sprijinul reconstituirii pe care o susținem vin și alte argumente, de ordin extern. În perioada de care ține inscripția, însuși faptul martelării numelor a doi împărați ne duce cu gîndul la Maximinus și Maximus (235—238), a căror *damnatio memoriae* în inscripții este de cea mai mare frecvență. Spre exemplu, numai pe teritoriul Scythiei Minor, dintr-un număr de șase inscripții cunoscute ca dedicate Augustului și Caesarului, una singură a scăpat nemartelată². De remarcat, însă, că această inscripție, de la *Ulmelum*, e spartă în bucăți și nu știm dacă nu datorită aceleiași damnări, renunțîndu-se astfel, în acel moment, la martelare.

Singurul impediment în calea propunerii noastre de reconstituire ar putea fi cel mult lipsa întregii titulaturi imperiale din inscripția lui *Zeus Ombrimos*; dar, pe de o parte, spațiul restrîns n-ar fi permis o astfel de prezență, nici măcar în prescurtări, iar pe de alta mai există inscripții de un asemenea tip, existînd exemple chiar pentru cei doi $\alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\rho\alpha\tau\acute{o}\rho\epsilon\varsigma$. Este vorba de o inscripție din Italia: *pro salute/imp. Maxi[mini]i Aug. et M[aximi] Caes./taurobolium mo/vit Petronius Marcellus sacerdot./de suo*³; și de alta, chiar de pateritorial Scythiei Minor, de la *Turris Muca...*: [I.O.M./e]t *Iunone* (sic) *Reg./[ci]ves Roman[i]e]t Lae consi [st]entes vico ([T]urre Muca...) posuerunt/[pro] salutem* (sic) / [im]peratorr[um] /!!!! /!!!! /!!!! *au[gg./p]er magistro[s/...] VMIANVM/[et] Herculanu[m/...] pr...*⁴.

Nu este de mirare că avem și la Adamclisi o inscripție în care e cinstit numele împăratului Maximinus și al fiului său Maximus, din moment ce „inscripțiile puse în cinstea sa în provincia natală Moesia Inferior sînt destul de numeroase”, doar în Dobrogea cunoscîndu-se pînă în

¹ S. Lambriano, *Les tribus ioniennes d'Histria*, în *Istros*, I, 1934, p. 117 și urm.

² D. Tudor, *Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea*, în *Materiale*, II, 1956, p. 577, nr. 46.

³ *ILS*, Berlin, 1954, nr. 4137.

⁴ *CIL*, III, 7533 = Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 108—109, nr. 2; cf. I. I. Russu, *Note epigrafice*, IV, în *SCIV*, X, 1959, 1, p. 139—140, nr. 1; I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 71, nr. 4.

prezent șase inscripții⁶. De exemplu, inscripția de la Histria, publicată de Vasile Pârvan⁶, la care sînt de observat caracterul asemănător al literelor cu al celor din inscripția noastră, precum și martelarea parțială a numelui Augustului. Caracteristici epigrafice foarte asemănătoare se găsesc și la inscripția de la Histria, din vremea acelorași împărați, publicată de asemenea de V. Pârvan⁷. În ambele cazuri de la Histria, ε, μ, ζ și ω au aceleași forme ca în inscripția lui Protogenes de la Tropaeum.

Problema cea mai importantă pusă prin găsirea acestei inscripții decurge din însuși scopul ei, adică închinarea către Zeul ploilor, sau mai bine zis Zeus al ploilor, ori „Ploiosul”, a unui altar ridicat într-un lăcaș. Cu atît mai importantă, cu cît sub forma în care îl întîlnim în inscripția noastră, nu se mai găsește decît o singură dată, cam în aceeași perioadă, într-o inscripție de la Histria, ca divinitate protectoare a tribului Argadeilor. Reamintim inscripția: Ἀγαθῆ τύχη / Διὸς Ὀμβρίου / φυλῆς Ἀργαδέων⁸. Textul este săpat pe un altar, ca și la Tropaeum.

Mai des se întîlnește forma de Zeus Ombrios, a cărui atestare epigrafică nu pare să existe, după cîte știm⁹, decît pe teritoriul Scythiei Minor, și anume la Callatis¹⁰. În schimb, izvoarele literare consemnează această divinitate în citeva rinduri. Cea mai veche atestare datează din prima jumătate a secolului al III-lea î.e.n., și se referă la un altar al lui Zeus Ombrios pe care se execută o jertfă umană¹¹. Alte atestări aflăm la Strabo¹², mai interesant, la Plutarch și Pausanias, pentru lumea ionică (Atica).

Plutarch pomenește, prin intermediul lui Solon, de existența unui altar al lui Zeus Ombrios la Atena, căzut în desuetudine¹³. Logic, pornind de la punctul de vedere economic, era și firesc; coloniile erau în floare, importanța agriculturii cerealiere pentru Grecia metropolitană, pe teritoriul ei, scăzuse, hrana fiind asigurată din import. Deci, nevoia de ploaie la date fixe încetează de a mai fi o cerință imperioasă. Despre prezența la Atena a unui număr de asemenea altare, în teritoriul demului Pentelê, scrie și Pausanias: Πεντελῆσι μὲν Ἀθηναῖς, ἐν Ὑμηττῶ δὲ ἀγαλμά ἐστιν Ὑμηττίου Διός, βωμοὶ δὲ καὶ Ὀμβρίου Διὸς καὶ Ἀπόλλωνός εἰσι Προοπίου ... și apoi: ἐστὶ δὲ ἐν τῇ Πάρνηθι καὶ ἄλλος βωμός, θύουσι δὲ ἐπ' αὐτοῦ τοτὲ μὲν Ὀμβριον τοτὲ δὲ Ἀπήμιον καλοῦντες Δία¹⁴. De remarcat că în toate aceste locuri, după cît știm singurele, nu se pomenește de existența vreunui templu sau lăcaș închinat zeului nostru ci numai de altare. Aceasta în ce privește întreaga lume greacă.

⁶ R. Vulpe, în *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 224.

⁷ V. Pârvan, *Histria*, IV, în *ARMSI*, ser. II, t. XXXVIII, București, 1916, p. 657—659.

⁸ Idem, în *Dacia*, II, 1925, p. 244, 246, nr. 42.

⁹ S. Lambrino, *op. cit.*, p. 118.

¹⁰ Ulterior comunicării noastre privind altarele de la Adamclisi, Emilia Doruțiu-Boilă ne-a comunicat publicarea în *Hesperia* din 1943 a două inscripții cu Zeus Ombrios (nu ne-a fost accesibilă).

¹¹ V. Pârvan, *Gerusia din Callatis*, în *ARMSI*, ser. II, t. XXXIX, 1920, p. 62.

¹² Lycophron Tragicus (din Chalkis), *Alexandra*, Lipsiae (Teubner), 1964, versurile 156 și urm.

¹³ Strabo, *Geographica*, XV, I (India), 69.

¹⁴ Plutarch, *Τῶν ἐπτα σοφῶν συμπόσιον (Septem sapientium convivium)*, 158d, în *Moralia*, vol. I, fasc. 2, Lipsiae (Teubner), 1925.

¹⁵ Pausanias, *Graeciae Descriptio*, Lipsiae (Teubner), 1903, vol. I, c. I, 32, 2.

În Scythia Minor se cunoștea pînă acum la Callatis o sărbătoare a *Diombriilor*, pe care Vasile Pârvan o punea alături de adorarea Demetrei, caracteristică coloniei doriene prin specificul ei agricol, și o socotea înrudită cu, sau mai bine zis descinzînd din sărbătoarea de toamnă a *proerosiilor* din centrul lumii grecești, celebrată la Eleusis, Atena, Epidaur¹⁵. Atestate epigrafic la Callatis încă din secolele II-I î.e.n. *Diombriile* apar specifice Callatidei și dovedesc o dată mai mult, după cum arată Vasile Pârvan, independența culturală a puternicului centru economic de pe țărmul Pontului Euxin¹⁶.

Existența la Histria, atestată epigrafic pentru prima jumătate a secolului al III-lea e.n., a lui Ζεὺς "Ομβριμος¹⁷, neatestat aiurea sub această formă, ne referim la terminația -μνος, a cultului acestui zeu, ba, mai mult, după cum rezultă din inscripția comentată de Scarlat Lambrino¹⁸, existența lui Zeus Ombrimos ca *divinitate tutelară a tribului Argadeilor* din teritoriul cetății se adaugă la mărturiile dovedind comunitatea nu numai economică-politică, ci, și spirituală a cetăților grecești din Pontul stîng, pînă în plină epocă imperială.

În cazul nostru, se impune o privire de ansamblu asupra dovezilor de răspîndire a elenismului pe teritoriul Scythiei Minor, excluzînd cetățile grecești. Ne folosim în acest sens de concluziile prof. Radu Vulpe, care, pe baza hărții de repartitie a inscripțiilor grecești din Scythia Minor, publicată mai înainte de V. Pârvan¹⁹, constată în genere că „grecii n-au avut în interiorul Scythiei Minor decît o destul de slabă influență, că aceștia trebuiau să se adapteze vieții romane, o dată ieșiți din zona maritimă²⁰ și că „negotul lor, relațiile de familie și chiar proprietățile lor agricole, îi puneau în situația de a se fixa în *vici*, în *villae* sau *pagi*, în *canabae*, în orașele importante de pe malul Dunării, fără a avea prin aceasta o influență asupra romanismului²⁰. Potrivit hărții amintite, zonele de răspîndire a elenismului — după inscripții — în afara teritoriilor cetăților pontice, se întind pe două benzi ale interiorului Scythiei Minor, corespunzînd, la sud, drumurilor care leagă Tomis și Callatis de Zaldapa²¹, Tropaeum și Durostorum, iar în centru, drumurilor ce duc de la Tomis și Histria la Carsium.

Există, însă, o lume greacă a Scythiei Minor care își păstrează tradițiile și se dezvoltă independent de grosul lumii grecești, firește însă, ca și acela, sub tutela romană și în folosul acesteia, neuitînd, se înțelege, propriul folos local și individual îndeobște. Faptul era bine cunoscut pentru cetățile din Pontul stîng și, sporadic, pentru cele din interiorul Scythiei Minor. Ne gîndim, spre exemplu, la altarul de mici dimensiuni dedicat Herei, după cît se pare nu mult după 316 e.n., important atît pentru

¹⁵ V. Pârvan, *Gerusia, op. cit.*, p. 75.

¹⁶ *Ibidem*, p. 76.

¹⁷ S. Lambrino, *op. cit.*, p. 118.

¹⁸ *Ibidem*, p. 120.

¹⁹ V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, I, în *ARMSI*, ser. II, t. XXXIV, 1912, harta. R. Vulpe, harta IV, *Din istoria Dobrogei*, II.

²⁰ R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 239.

²¹ *Ibidem*, în loc de Zaldapa, Abritus. Ulterior, s-a descoperit că Abritus se afla la Razgrad (Th. Ivanov, în *Serla Kazaroviana*, II, p. 175—183), cetatea de la Abtat fiind identificată cu Zaldapa) (R. Vulpe, *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 939).

existența în sine a unei comunități grecești la Tropaeum, cât și pentru relațiile ei economice cu stăpînirea romană²². Interesant este că această inscripție grecească din zona Adamclisi, datată pentru vremea lui Liciniu și Constantin, se referă tot la criza de apă din plin resimțită în regiune: "Ἡρῆ βασι/λισση ὑ/πὲρ τῆς εὐ/ρήσεως τοῦ/ὑδατος ἢ πό/λις Τροπαι/σίων εὐχῆς/χάρις"²³, dedicația de față referindu-se de această dată la găsirea unui izvor. Privind harta cu *inscripțiile grecești din Dobrogea romană*²⁴, considerăm că nu întîmplător tot în zona Adamclisi, numărul inscripțiilor de limbă greacă formează o ușoară aglomerare, jur-împrejurul cetății Tropaeum.

Descoperirea din 1968 a inscripției lui Zeus Ombrimos în interiorul cetății *Tropaeum Traiani* certifică în primul rînd ipoteza unei comunități grecești cu pondere destul de mare, fapt presupus și de către Vasile Pârvan în legătură cu inscripția "Ἡρῆ βασιλίσση"²⁵. Conținutul unor astfel de inscripții ne îndreptățește să vorbim, economic și politic-administrativ, despre o reciprocitate în acest sens cu romanitatea prezentă și stăpîină.

Este necesară, în cele ce urmează, o punctare a concluziilor ce reies din descoperirea altarului de la Adamclisi. Rezultă mai întîi *rolul agrar* al comunității grecești din teritoriul cetății *Tropaeum Traiani*, rol ce se dovedește și prin inscripția comentată de Vasile Pârvan, referitoare la o epocă mai tîrzie. Ar însemna, deci, că ne aflăm, în cazul inscripției "Ἡρῆ βασιλίσση", în fața continuității unei comunități grecești cu oarecare tradiție locală. Pentru că, desigur, o comunitate de tip agrar va fi avut un *character stabil*. În sprijinul acestei păreri, exprimată și anterior²⁶, inscripția aduce nou faptul că, din inițiativa lui *Protogenes*, a fost ridicat templul sau lăcașul dedicat zeului ploilor. Credem că e de prisos aici un comentariu privind dezvoltarea obiectivă a unui asemenea cult, în funcție de condițiile climatice ale regiunii, bine cunoscută ca secetoasă și lipsită de ape curgătoare. În asemenea condiții, era și firească ridicarea unui altar și, probabil, a unui templu sau măcar a unei împrejmuiri, obiectivul practic al cultului, ploile, reprezentînd o problemă vitală pentru niște agricultori.

Cu privire la scopul culturilor (desigur cerealiere) din această zonă, sîntem de părere că, în perioade de maximă prosperitate, exportul putea juca un rol de seamă în viața economică a grecilor tropeeni, chiar dacă prin conținutul însuși al inscripției dovedind nevoia mare de ploaie, deci o stare precară, avem de-a face cu un consum în primul rînd local. Dar însăși prezența grecilor aici aduce ideea de comerț, chiar dacă acesta va fi avut fluctuații.

Cînd Vasile Pârvan afirma continuitatea civilizației antice în acest centru (*Tropaeum Traiani*) din secolul al II-lea pînă într-al VI-lea²⁷, se referea la continuitatea civilizației romane, suplinită în a doua jumătate a acestei perioade prin „răspîndirea din ce în ce mai intensivă a elemen-

²² V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, în *BCMI*, IV, 1911, p. 173.

²³ *Ibidem*.

²⁴ R. Vulpe, în *Din istoria Dobrogei*, II, harta IV.

²⁵ V. Pârvan, *loc. cit.*

²⁶ *Ibidem*, p. 164.

²⁷ *Ibidem*, p. 187-188.

telor grecești”²⁸. În cadrul continuității amintite de Pârvan, se adaugă însă și o continuitate a civilizației grecești.

Privind în timp existența comunității grecești din teritoriul cetății de la Trofeul lui Traian, ne gândim la viețuirea acesteia pe o perioadă mai largă de timp, încercînd să legăm între ele inscripțiile de limbă greacă din zona respectivă, dintre care trei ni se par mai importante²⁹. În ordine cronologică, monumentele epigrafice pe care le considerăm ar fi reprezentate prin inscripția de pe altarul nostru, apoi de cea închinată Herei și, în sfîrșit, inscripția creștină bilingvă din jurul anului 500 e.n.³⁰, găsită în apropiere de Tropaeum și dovedind necesitatea scrierii în două limbi, deci existența unei minorități de limbă greacă în mijlocul populației romane. Chiar dacă spațiul, în timp, dintre cele trei inscripții este destul de rarefiat, putem afirma că aici există o continuitate a comunității grecești amintite. Aceasta va fi fost constituită poate cu un secol mai devreme de momentul inscripției lui Protogenes, dacă nu mai înainte, și s-a putut menține dată fiind politica generoasă a Antoninilor față de populația elenică. Pe de altă parte nu trebuie neglijat un alt aspect, și anume că Dunărea continuă să fie un „fluviu grecesc”, — e drept, într-o măsură mult mai mică decît înainte de romani, — fapt confirmat istoric și arheologic deopotrivă. Reamintim și situarea cetății Tropaeum la jumătatea distanței dintre limesul maritim și cel fluvial, precum și poziția sa nodală pe drumurile legînd, între altele, și aceste două zone.

Deci, persistența unei așezări grecești în teritoriul cetății Tropaeum nu este cîtuși de puțin exclusă pe cîteva secole, după părerea noastră în orice caz din vremea Antoninilor dacă nu mai dinainte, și cu siguranță pînă în secolul al VI-lea, de cînd datează inscripția bilingvă amintită, limita ultimă fiind, probabil, distrugerea cetății la sfîrșitul secolului al VI-lea e.n.

Întrebarea dacă în cazul inscripției noastre poate fi vorba de un lăcaș sau numai de altarul descoperit, pare că se rezolvă (parțial doar, pentru că nu cunoaștem locul unui asemenea așezămînt și nici nu avem știri despre ceva similar în lumea greacă), cunoscînd nu numai termenul, τὸ ἱερόν, întrebuițat în inscripție, ci și faptul că altarul este prevăzut la bază cu proeminența cilindrică specifică și necesară unor altare pentru fixarea lor într-un lăcaș, pe o bază solidă de piatră (fig. 2). Un singur impediment, de ordin lingvistic, ar putea sta în calea acestei interpretări: o statistică simplă, întocmită de noi, stabilește că verbul ἀνατίθημι nu este folosit în genere în inscripții cu obiectul τὸ ἱερόν, ci de obicei cu ὁ βωμός (altar), în orice caz, de obicei altare, statui etc., dat fiind că semnificația verbului este îndeobște „a ridica”, iar nu „a construi”. Doar în două cazuri din douăzeci sensul se apropie de cel din inscripția noastră, fiind vorba o dată de un edificiu minor³¹, altă dată de intrarea într-o clădire³².

²⁸ *Ibidem*, p. 164.

²⁹ Dintre inscripțiile din teritoriul cetății Tropaeum amintim, în afară de cele trei pe care le vom comenta mai jos: *AEM*, XVII, p. 113, nr. 59 = Cagnat, *IGR*, 596; *AEM*, XVII, p. 113, nr. 60; *AEM*, VIII, p. 8, nr. 21; *AEM*, XVII, p. 98, nr. 35. Dintre acestea remarcăm, pentru primele două și a patra, caracterele epigrafice asemănătoare cu ale inscripției comentate de noi.

³⁰ I. Barnea, *Contributions to Dobrudja history under Anastasius I*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 373, fig. 5.

³¹ *Sylloge*⁴, IV, 898.

³² *IGB*, 1731.

Pe de altă parte, tradiția literară menționată mai sus nu pomeneste decât de altare (βωμοί), ridicate în cinstea lui Zeus Ombrios.

Totuși, avînd în vedere, pe de o parte, faptul evident că τὸ ἱερόν nu se găsește decât cu sensul de *templu* sau *lăcaș*, iar pe de alta că formulările prețioase sînt deseori folosite în inscripțiile grecești tîrzii pentru obiecte și acțiuni fără importanță deosebită, socotim că, în cazul nostru, avem de-a face cu un asemenea edificiu, cel mai probabil cu un edificiu minor, pe care însă nu ni-l putem reprezenta decât cu multă aproximație, ca o *aedicula*.

Faptul că întîlnim aceeași divinitate, altminteri rar atestată, în afară de Callatis și Histria și la Tropaeum, are semnificații deosebite: grecii de lângă *Tropaeum Traiani* sînt legați de cetățile pontice amintite mai sus, și nu numai de Callatis, cum era dovedit³³, ci și de Histria, unde, în aceeași perioadă se închina un altar aceluiași zeu, de către tribul mai sus pomenit al argadeilor. Mai mult, se poate presupune o mai strînsă legătură tocmai cu grecii din Histria, dat fiind un element lingvistic edificator în acest sens: terminația — υμοσ, cu sufixul ei de *nomen actionis*³⁴ cu nuanță de intensitate, nemaiîntîlnit decât în aceste două locuri alipit la rădăcina calificativului "Ουβριος. Este o evoluție lingvistică ce presupune o legătură mai intensă cu Histria a grecilor tropeeni, în cadrul populației grecești din Scythia Minor, atîta timp cît la Callatis nu se întîlnește numele zeului sub această formă.

Se mai cere aici răspunsul la întrebarea privind originea divinității noastre și implicațiile prezenței ei epigrafice pe singur teritoriul Scythiei Minor. În această privință ne putem rezuma la două alternative:

1. Se poate presupune că Zeus Ombrimos exista într-o formă la populația autohtonă, în măsura în care era stabilă și practica agricultura, și a fost tradus într-o formă tradițională, existentă la greci, și încă neuitată, în special în lumea ionic-atică, dar și spre Beoția. Dar, din cîte cunoaștem, nu se menționează pînă acum existența unei astfel de divinități în mitologia autohtonă, deși această problemă s-a pus sub semnul întrebării, la puțină vreme de la descoperirea altarului histrian³⁵.

2. Rămîne deci a doua soluție: Zeus Ombrimos este pur și simplu o reluare din partea grecilor a unei tradiții pe care acasă o cultivaseră și a cărei necesitate se simțea aici, pe pămîntul relativ uscat al Dobrogei, — și pentru această din urmă ipoteză înclinăm, — dat fiind și dovezile incontestabile ale izvoarelor literare amintite mai sus, de existență a culturii în Grecia metropolitană (deci, nu era nevoie de împrumut). Sufixul de *nomen actions* — υμο —, care în tradiție se întîlnește la alte cuvinte, este desigur, ca adăugire la nume și nu în sine, o creație a locului, impusă pe de o parte de cerința imperioasă a ploilor (românește, un echivalent mai fericit ar fi „Ploiosul”), pe de altă parte datorată fenomenului lingvistic cunoscut, al necesității întăririi cuvintelor și sufixelor uzate, prin diverse modalități, printre care și sufixări de acest tip. (Făcînd o paranteză vom observa că un asemenea fenomen ne-ar duce indirect, la presupune-

³³ V. Pârvan, *loc. cit.*

³⁴ Ed. Schwytzer, *Griechische Grammatik*, vol. I, München, 1939, p. 491 și urm.

³⁵ Șt. Bujoreanu, *Diombria*, în *AArch*, fasc. 13—14, 1937—1938, p. 14—16. Pentru un comentariu mai recent cu privire la Diombria, cf. Em. Popescu, *Zeus Soter la Callatis*, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 545—548.

rea existenței mai vechi a cultului în cele două cetăți, Histria și Tropaeum, dacă nu cumva în așezarea de la Adamclisi va fi fost adus din Histria.) Cuvîntul nostru e atestat numai în această arie a limbii grecești, subliniind încă o dată, și ca element lingvistic, independența relativă sau mai bine zis pierderea unei legături trainice cu zona centrală a elenismului.

După cum dovedește inscripția, grecii de la *Tropaeum Traiani* sînt adinec prinși în organizarea politico-administrativă romană, în cadrul căreia dețin un rol important. Cetatea noastră era de peste o jumătate de secol *municipium*³⁶, cînd Protogenes, cel care cu mijloace proprii — ἐκ τῶν ἰδίων — ridică altarul și lăcașul — τὸ ἱερόν — funcționa aici ca *μαγίστρατος*. *Magistratus* adică funcție administrativ-politică importantă, la care se adaugă, pornind de la punctul de vedere lingvistic, romanizarea treptată a grecilor, element nespecific, ci general. După cunoștințele ce le avem pînă acum, *μαγίστρατος* este echivalent cu *magister vici*, semnificație cu care apare în toate inscripțiile în care-l întîlnim pînă acum în Scythia Minor³⁷. Reamintim aici existența unui *μαγίστρατος* în teritoriul cetății *Tropaeum Traiani* (Urлуia), într-o inscripție datînd dintr-o perioadă apropiată de a lui Protogenes, potrivit caracterelor epigrafice³⁸.

Ἐκ τῶν ἰδίων = *din mijloace proprii*, — mai este nevoie s-o spunem? — dovadă a puterii economice a grecilor de aici prin acest reprezentant oficial al lor care este Protogenes. Așadar, iată că, între anii 236—238 e.n. (cel puțin, dar inscripția n-a putut fi pusă mai devreme de 236, dat fiind că Maximus este *Caesar* din acest an), exista la Tropaeum un *magister vici*, grec de neam, pe nume Protogenes. Firește, comunitatea greacă de la *Tropaeum Traiani* a continuat să existe și după 238, anul dămării lui Maximinus și a fiului său, și am arătat mai sus cîtă vreme. S-ar putea ca altarul să fi rămas pe locul lui nu numai pînă la refacerea cetății de către Liciniu și Constantin, dar și de aici încolo, pînă cel mai tîrziu în secolele V—VI, cînd a fost refolosit în alt scop decît cel inițial, dovadă în acest sens fiind faptul că, *in situ*, întrebuițat probabil ca stîlp de portic, paralel cu zidul legat cu pămînt al unei clădiri dezvelite în mică măsură în 1968, se află cu baza în sus.

Se pune problema dacă „templul”, — τὸ ἱερόν —, împreună cu altarul nostru se aflau în incinta cetății, sau altarul a fost adus din afară. Dat fiind că *μαγίστρατος* este egal cu *magister vici*, ceea ce înseamnă o așezare rurală din teritoriul cetății *Tropaeum Traiani*, socotim că a fost adus din afară. Nu numai concluziile privind un caracter agrar decurgînd din însuși conținutul inscripției ne sprijină în acest sens, ci și semnificația cunoscută a titulaturii de *μαγίστρατος*.

Arătam la început în descrierea altarului că, imediat sub inscripție, se află un semn ce la prima vedere are aspectul unei săgeți, care se termină într-o perforație. Avem de-a face aici, cel mai probabil, cu un

³⁶ Em. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, în *Studii clasice*, VI, București, 1964, p. 194.

³⁷ V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, București, 1913, în *ARMSI*, ser. II, t. XXXV, p. 534; R. Vulpe, *op. cit.*, r. la index s.v.; I. Stoian, *De nouveau sur la plainte des paysans du territoire d'Histria*, în *Dacia*, N. S., III, p. 390.

³⁸ Gr. Tocilescu, în *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, Paris, 1905, p. 565 = V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, *op. cit.*, p. 84 și urm. = *AEM*, XVII, p. 113, nr. 59 = Cagnat, *IGR*, I, nr. 596.

rudiment de reprezentare simbolică ce ține de conținutul inscripției, mai precis de fulgerul specific divinității căreia îi este dedicat altarul, Zeus Ombrimos. Ne oprim, în interpretarea semnului, la ideea că avem în față o reprezentare schematică a mănunchiului de fulgere ce însoțește deseori prezența, sculpturală sau epigrafică, a lui Zeus³⁹. La o cercetare mai atentă a fiecăreia din cele trei *fulmina*, se observă încercarea de schițare a formei de săgeată pentru fiecare din ele, fapt care susține interpretarea noastră.

Până la lămurirea mai exactă, prin viitoarele săpături în privința rolului celor trei altare refolosite lângă construcția pe cale de dezvelire din incinta cetății *Tropaeum Traiani*, nu putem afirma despre toate trei decât că au fost aduse aici pentru a fi refolosite la o construcție ce datează cu aproximație din secolele V—VI e.n. Un fragment ceramic găsit în imediata apropiere a altarului grecesc, chiar lângă baza acestuia, confirmă, ca și observațiile stratigrafice menționate la începutul articolului, această ipoteză. Din ceramică roșie bine arsă, fragmentul de fund de farfurie e stampat cu o cruce creștină și aparține cel mai probabil secolelor V—VI e.n. În orice caz, ceea ce știm cu siguranță e că locul originar al altarelor nu este cel pe care au fost găsite, ci că ele au fost aduse, transportate fiind probabil toate din teritoriul cetății. Se cunosc și cazuri în care diferite monumente au fost transportate pe distanțe mari, faptul complicând comentarea lor. Mai precis, se poate presupune, de exemplu, că o inscripție ca aceasta a lui Protogenes va fi fost transportată din direcția unui centru grecesc de pe litoral, în al cărui teritoriu va fi fost pusă inițial⁴⁰. În acest sens, comentariul pe care altarul lui Zeus Ombrimos ni l-a prilejuit ar trebui revizuit în cea mai mare parte. Dar nu trebuie neglijat însuși conținutul și scopul inscripției, care ține mult mai bine de teritoriul cetății *Tropaeum* decât de vreun alt loc, dacă ne referim numai la cealaltă inscripție cu conținutul legat de aceeași lipsă de apă, dar privitor la apa de izvor, închinată Herei cu aproape un secol mai târziu. La aceasta se adaugă și relativa abundență, ce nu pare întâmplătoare, a inscripțiilor grecești din zona cetății de la Adamclisi.

TROIS AUTELS INÉDITS DE TROPAEUM TRAIANI

RÉSUMÉ

Lors de la campagne des fouilles archéologiques de 1968 effectuées dans la cité *Tropaeum Traiani* (Adamclissi, dép. de Constantza), on a découvert un groupe de trois autels apportés probablement du territoire de la cité et réutilisés, aux Ve — VIe siècles, dans une construction, actuellement en cours de dégagement (fig. 1 et 2). Les trois autels présentent trois inscriptions, l'une grecque et deux latines. Si les inscriptions latines, dont l'une datable du IIe siècle de n.è. (fig. 3) et l'autre de la moitié du IIIe

³⁹ Sugestie formulată de Gabriella Bordenache. Cf. G. Fougères, *Fulmen*, în *DA*, Paris, 1896, s. v.

⁴⁰ Ipoteză formulată de E. Doruțiu-Boilă cu prilejul discuției la comunicarea noastră din 20, I, 1969.

siècle de n. è. ne présentent pas grand intérêt, vu leur état fragmentaire, en échange l'autel à l'inscription grecque mérite une attention toute particulière. L'autel, consacré à *Zeus Ombrimos* par le magistrat Protogènes (fig. 5 et 6), date, d'après les caractères épigraphiques, de la première moitié du IIIe siècle de notre ère, plus précisément des années 236—238 de n. è., selon la reconstitution proposée du texte martelé, pour lequel on suppose qu'il renfermait le nom des empereurs Maximinus et Maximus (235—238).

Jusqu'à présent le culte de ce dieu n'a été attesté épigraphiquement qu'en *Scythia Minor*, à *Callatis et Histria*, et sous la forme de notre inscription (avec le suffixe — *imo* —) seulement à *Histria*, sur un autel approximativement contemporain de celui-ci de *Tropaeum*. Nous n'avons pas de preuve que l'origine du culte pourrait être la transposition d'une coutume locale. Il s'agit plutôt de la reprise d'un culte plus ancien, ayant existé autrefois et mentionné par quelques auteurs antiques (Lykophon, Plutarch, Pausanias), mais négligé en Grèce métropolitaine. La découverte sur le territoire de la cité de *Tropaeum Trajani* d'autres inscriptions grecques appartenant à des périodes différentes, nous laissent supposer l'existence et la continuité d'une communauté grecque dans cette partie de la Dobroudja. Cette communauté a du exister à une période qui ne commence pas plus tard que le milieu du IIe siècle de n. è. pour finir en même temps que la destruction de la cité au VIe siècle de n. è. L'établissement rural conduit par un *μαγιστρατος* = *magister vici*, avait un caractère agraire et entretenait probablement des rapports avec les cités grecques du littoral, non seulement avec *Callatis*, mais aussi avec *Histria*, d'où semble provenir le culte d'*Ombrimos*, attesté du point de vue épigraphique sous cette forme, seulement à *Histria* et à *Tropaeum Trajani*.

LÉGENDE DES FIGURES

- Fig. 1. — *Tropaeum Trajani*. Secteur de la porte est avec les trois autels *in situ*.
 Fig. 2. — Les trois autels *in situ*.
 Fig. 3. — L'autel n° 1.
 Fig. 4. — L'autel n° 3.
 Fig. 5. — Inscription de l'autel n° 2.
 Fig. 6. — Inscription de l'autel n° 2 (dessin).

